

УДК 811.161.3

Марыя Уладзіміраўна Гульканд. філал. навук, дац. каф. англійскай філалогіі
Брэскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна**Maryia Hul**Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of English Philology
of Brest State A. S. Pushkin University
e-mail: boxformail35@mail.ru**УЛАСНАБЕЛАРУСКАЯ ЛЕКСІКА Ў ТЭРМІНАЛОГІІ ФІЛАСОФІІ І САЦЫЯЛОГІІ**

Апісваюцца спосабы ўтварэння ўласнабеларускіх філасофска-сацыялагічных тэрмінаў (сінтаксічны, марфалагічны, лексіка-семантычны, марфалага-сінтаксічны). Акрамя таго, разглядаюцца лексіка-семантычныя групы тэрмінаў філасофіі і сацыялогіі; выяўляюцца найбольш прадуктыўныя словаўтваральныя сродкі ўнутры гэтых груп.

Ключавыя словы: лексіка-семантычны спосаб, лексіка-семантычныя групы, марфалага-сінтаксічны спосаб, марфалагічны спосаб, сінтаксічны спосаб, тэрмін, тэрмінаўтварэнне.

Native Belarusian Lexemes in Terminology of Philosophy and Sociology

The article describes the ways of formation of Belarusian philosophical and sociological terms (phrase building, morphological derivation, semantic derivation, conversion). In addition, lexical-semantic groups of the given terms are examined; the most productive word-formation means within these groups are revealed.

Key words: semantic derivation, lexical-semantic groups, conversion, morphological derivation, phrase building, term, term formation.

Уводзіны

Асобныя беларускія філасофскія тэрміны аналізуюцца ў працах Л. А. Антанюк, А. Я. Баханькова, А. М. Булыкі, В. П. Краснея, М. І. Крукоўскага, А. Я. Міхневіча, Б. А. Плотнікава, А. А. Скікевіча, А. А. Станкевіч, У. С. Шчура, В. К. Шчэрбіна пры апісанні навуковай тэрміналогіі.

Першым грунтоўным даследаваннем беларускай філасофскай тэрміналогіі стала кандыдацкая дысертацыя Ю. М. Лук'янюк «Сучасная беларуская філасофская тэрміналогія (семантычны і структурны аспекты)» (Мінск, 2003). Аўтар дае падрабязную лексіка-семантычную характарыстыку беларускіх філасофскіх тэрмінаў, дэтальна асвятляе такую істотную якасць тэрміна, як семантычная акрэсленасць, якая звязана са з'явамі дакладнасці і адназначнасці. У дысертацыі таксама апісваюцца семантычныя працэсы ў даследаванай тэрміналогіі (дублетнасць, сінанімія). Ю. М. Лук'янюк разглядае асноўныя спосабы тэрмінаўтварэння, а таксама ступень іх прадуктыўнасці ў беларускай філасофскай тэрміналогіі.

У параўнанні з філасофскай беларуская сацыялагічная тэрміналогія даследаваная ў значна меншай ступені. Асобныя прыклады сацыялагічных тэрмінаў можна знай-

сці ў працах Л. А. Антанюк, В. П. Краснея, М. І. Крукоўскага. Упершыню тэрміналогія сацыялогіі вылучана як аб'ект навуковага даследавання ў аўтарскай дысертацыі М. У. Гуль «Іншамоўная лексіка ў працэсе станаўлення і развіцця беларускай тэрміналогіі (на матэрыяле тэрмінасістэм філалогіі, філасофіі і сацыялогіі)» (Брэст, 2017).

Мэта артыкула – выявіць спосабы ўтварэння ўласнабеларускіх тэрмінаў у філасофска-сацыялагічнай тэрміналогіі і ахарактарызаваць лексіка-семантычныя групы ўласнабеларускіх тэрмінаў у складзе даследаванай тэрміналогіі; вылучыць найбольш тыповую афіксацыю ўнутры гэтых груп.

Матэрыялам для артыкула паслужылі беларускія тэрміны філасофіі і сацыялогіі, выбраныя з наступных лексікаграфічных прац: «Русско-белорусский словарь общественно-политической терминологии» (РБС-70) пад рэд. М. В. Бірылы і М. Р. Судніка (Мінск, 1970); «Тэрміналагічна-тлумачальны слоўнік па філасофіі» (ТСФ-96) А. А. Скікевіча і У. С. Шчура (Мінск, 1996), «Беларуская энцыклапедыя» (БЭ-96) пад рэд. Г. П. Пашкова (у 18 т.; Мінск, 1996–2004), «Беларускі палітычны слоўнік» (БПС-2011) В. В. Шынкарова і С. П. Раманай (Мінск, 2011). У нашым даследаванні

тэрмінасістэмы філасофіі і сацыялогіі разглядаюцца разам, таму што ў лексікаграфічных крыніцах сацыялагічная тэрміналогія часта падаецца ў складзе філасофскай (ці яшчэ шырэй – грамадазнаўчай), тым больш што беларуская сацыялагічная думка доўгі час развівалася ў межах сацыяльнай філасофіі.

Спосабы ўтварэння беларускіх тэрмінаў філасофіі і сацыялогіі

Пры аналізе тэрмінаўтварэння дамінуючым з’яўляецца меркаванне, што любы тэрмін у складзе тэрміналогіі ўспрымаецца як вытворны [1, с. 47]. Як сведчыць большасць даследчыкаў (Л. А. Антанюк, В. П. Даниленка, Л. Я. Кавалёва), для тэрмінастварэння характэрны тыя ж спосабы словаўтварэння, што і для літаратурнай мовы. Мова навукі не мае спецыяльных спосабаў утварэння новых тэрмінаў: «У тэрміналагічным словаўтварэнні актыўна выкарыстоўваюцца ўсе спосабы словаўтваральнай сістэмы беларускай мовы: семантычны, сінтаксічны, марфалагічны» [2, с. 166]. Л. М. Шакун асобна выдзяляе яшчэ марфалага-сінтаксічны спосаб [3, с. 91].

Сінтаксічны спосаб. Тэрміны, утвораныя сінтаксічным спосабам, называюць комплекснымі тэрмінамі, састаўнымі тэрмінамі, словазлучэннямі, тэрміналагічнымі фразеалагізмамі, полілексемнымі тэрмінамі. Комплексныя тэрміны выражаюць адзінае паняцце аб класе прадметаў рэальнага свету; называюць складаныя паняцці, істотныя прыметы якіх не могуць быць перададзены адным словам.

Паводле семантычнай сувязі паміж кампанентамі комплексныя тэрміны можна падзяліць на свабодныя і несвабодныя (згодна з класічнай класіфікацыяй В. У. Вінаградава). Словазлучэнні лічацца свабоднымі, калі іх значэнне абумоўлена значэннем кожнага слова ў іх складзе і калі гэтыя словы ўжываюцца самастойна: *абарона правоў, адзінства свету, знешняе існаванне* (РБС-70); *адносная ісціна, грамадская свядомасць, першабытнабычынны лад* (ТСФ-96). Несвабодныя словазлучэнні непадзельныя ў структурных адносінах, іх агульнае значэнне не суадносіцца з сумай значэнняў кампанентаў: *ісклянны паталок* (БПС-2011). Зафіксаваны толькі адзінкавыя выпадкі несвабодных словазлучэнняў у да-

следаванай тэрміналогіі, большасць словазлучэнняў з’яўляюцца свабоднымі.

Пераважная большасць тэрмінаў-словазлучэнняў у галіне філасофіі і сацыялогіі пабудавана па мадэлі *«прыметнік + назоўнік»*: *бесканечнае адзінства, вечны рух, вечныя ідэі, грамадзянскі абавязак, духоўны свет, жыццёвыя ўмовы* (РБС-70); *грамадскае быццё, грамадскія адносіны, дваістая ісціна, здаровы сэнс, непасрэдныя веды, памылковы погляд* (ТСФ-96). Галоўны кампанент у такіх канструкцыях звязаны з залежным азначальнымі адносінамі пры дапамозе дапаказальнай сувязі.

Дастаткова прадуктыўнай з’яўляецца і мадэль *«назоўнік + назоўнік у родным склоне»*, тып сувязі – кіраванне: *адзінства свету, вечнасць руху, воля народа, вярхі грамадства* (РБС-70); *закон тоеснасці, падзел працы, перапынак паступовасці, узровень жыцця* (ТСФ-96).

Двухчленныя словазлучэнні могуць перарастаць у трохчленныя па меры ўдакладнення тых ці іншых характарыстык азначаемага. Так, у даследаванай тэрміналогіі фіксуюцца наступныя трохкампанентныя мадэлі: *«прыметнік + назоўнік + назоўнік у родным склоне»*: *вышэйшая ступень пазнання* (РБС-70), *навуковая карціна свету* (ТСФ-96); *«прыметнік + прыметнік + назоўнік»*: *адзінкавыя пачуццёвыя рэчы* (РБС-70); *«назоўнік + прыметнік + назоўнік у родным склоне»*: *закон дастатковай падставы, узнаўленне грамадскага жыцця* (РБС-70); *«назоўнік + назоўнік у родным склоне + назоўнік у родным склоне»*: *заканамернасці развіцця грамадства, закон адмаўлення адмаўлення* (РБС-70).

Сінтаксічны спосаб адносіцца да прадуктыўных спосабаў тэрмінаўтварэння, таму што па меры развіцця навукі змест паняццяў удакладняецца, становіцца больш складаным і патрабуе адпаведнага выражэння ў мове.

Марфалагічны спосаб. У марфалагічным спосабе традыцыйна вылучаюць дзве асноўныя разнавіднасці: афіксальнае і бязафіксальнае словаўтварэнне (складанне асноў і слоў) [3, с. 95].

1. Суфіксальнае словаўтварэнне з’яўляецца адным з найбольш прадуктыўных сродкаў тэрмінаўтварэння.

Суфікс -асць (-асць). Найбольш прадуктыўны тып складаюць назоўнікі з адцяг-

неным значэннем прыметы, якасці. Гэты словаўтваральны тып прадуктыўны ў сацыялагічнай і філасофскай тэрміналогіі: *адчужанасць, мнагастайнасць* (РБС-70); *неабарачальнасць, патрэбнасць, прычыннасць, раздражняльнасць* (ТСФ-96); *верагоднасць, верацярпімасць, выпадковасць, грамадзянскасць, спадчыннасць, тоеснасць, цэласнасць, чалавечнасць* (БЭ-96); *агульнасць, аселасць, галоснасць* (БПС-2011). Назоўнікі ўтвараюцца ад прыметнікаў: *верагоднасць* ← *верагодны*, *верацярпімасць* ← *верацярпімы*, *выпадковасць* ← *выпадковы*.

Найменні з суфіксам *-ств/-цтв-* шырока прадстаўлены ў тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі. Адназоўнікавыя найменні з фармантам *-ств-а/-цтв-а* абазначаюць групы людзей: *грамадства, насельніцтва, чалавецтва* (БПС-2011). Адпрыметнікавыя найменні з фармантам *-ств-а/-цтв-а* абазначаюць: непрацэсуальную прымету: *адзінства* ← *адзіны* (РБС-70), *падабенства* ← *падобны* (ТСФ-96); назвы сукупнасці асоб: *бядняцтва* ← *бядняцкі*, *серадняцтва* ← *серадняцкі* (РБС-70), *студэнцтва* ← *студэнцкі* (ТСФ-96); грамадскія з'явы: *дактрынёрства* (РБС-70), *асветніцтва* (БЭ-96); напрамкі грамадскай думкі: *еўразійства* (БПС-2011), *заходніцтва, народніцтва* (БЭ-96).

Для ўтварэння назоўнікаў з адцягненым значэннем шырока ўжываецца суфікс *-нн-*. Пры дапамозе гэтага суфікса назоўнікі ўтвараюцца ад пераходных дзеясловаў, пры гэтым дзеяслоўная аснова поўнацю ўключана ў вытворнае слова: *галасаванне* ← *галасаваць*, *разважанне* ← *разважаць*, *спажыванне* ← *спажываць*, *сузіранне* ← *сузіраць*.

Суфікс *-енн-/энн-* далучаецца да інфінітыўнай асновы пасля зычнай, пры гэтым інфінітыўная галосная адсякаецца. У якасці матывавальных дзеясловаў часцей за ўсё выступаюць дзеясловы з інфінітыўнай асновай на *-і, -а*: *мысленне* ← *мысліць* (РБС-70), *абваржэнне* ← *абваргаць* (ТСФ-96).

Нульсуфіксальныя тэрміны ўтвараюцца ад асноў дзеясловаў: назоўнікі м. р.: *прыгнёт* ← *прыгнятаць* (РБС-70); назоўнікі ж. р.: *развага* ← *разважыць* (РБС-70); асноў прыметнікаў: *моладзь* ← *малады* (ТСФ-96); множналікавыя назоўнікі: *патрэбы* ← *патрэбны* (РБС-70).

Сярод непрадуктыўных суфіксальных словаўтваральных мадэлей у тэрміналогіі

сацыялогіі і філасофіі можна назваць утварэнні з фармантамі *-ак* (*лішак* (РБС-70)), *-от-ы* (*даброты* (РБС-70)).

2. Прэфіксальнае ўтварэнне назоўнікаў. Тэрміны ў галіне філасофіі і сацыялогіі ўтвараюцца пры дапамозе прэфіксаў:

бес-/без-: *безграмадзянства* ← *грамадзянства* (РБС-70);

да-: *давыбары* ← *выбары* (РБС-70),

звыш-: *звыш-Я* (БПС-2011);

не-/ня-: *небыццё* ← *быццё*, *неістотнае* ← *істотнае*, *нераўнапраўе* ← *раўнапраўе* (РБС-70), *нязгода* ← *згода*, *няроўнасць* ← *роўнасць* (БПС-2011);

по-: *побыт* ← *быт* (ТСФ-96);

су-: *суадносіны* ← *адносіны* (РБС-70).

3. Прэфіксальна-суфіксальнае ўтварэнне назоўнікаў. Утварэнне тэрмінаў філасофіі і сацыялогіі адбываецца паводле наступных тыпаў:

прэфікс *а-* і суфікс *-і-(э)*: *асяроддзе* ← *сярэдзіна* (РБС-70);

прэфікс *без-/бес-/бяс-* і суфікс *-і-(э)/-оў-(э)*: *безуладдзе* ← *улада*, *беспрацоўе* ← *праца*, *бяспраўе* ← *права* (РБС-70).

4. Кампазіцыя. *Асноваскладанне* з'яўляецца адным з прадуктыўных спосабаў тэрмінаўтварэння. Асноўным (апорным) словам такіх кампазітаў звычайна з'яўляецца апошні кампанент, які часта роўны цэламу слову і служыць для марфалагічнага афармлення ўсяго складання. Асноваскладанне і асноваскладанне з суфіксацыяй прадстаўлены ў словаўтварэнні тэрмінаў назоўнікаў у межах даследаваных тэрмінасістэм.

У якасці першай асновы выступаюць словы розных часцін мовы: назоўнікі: *вера-вызнанне, волевыяўленне, светаадчуванне, светасузіранне* (РБС-70); прыметнікі: *добра-быт, узаемаадносіны, узаемасувязь* (РБС-70); лічэбнікі: *першапрычына* (РБС-70).

У тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі прадуктыўны тып складаюць назоўнікі-кампазіты з першым кампанентам *сама-*: *самаадмаўленне, самакіраванне, самапазнанне, самарух, самасвядомасць, самасупярэчнасць* (РБС-70), *самаарганізацыя, самавыхаванне, саманазіранне* (БЭ-96).

У тэрміналогіі таксама сустракаюцца нешматлікія складаныя найменні з афіксаідамі. Сацыялагічныя і філасофскія тэрміны ўтвараюцца з дапамогай суфіксаіда *-знаўства*: *прыродазнаўства* (РБС-70).

Складана-суфіксальны спосаб. У межах гэтага спосабу вылучаюцца два падтыпы: асноваскладанне і суфіксацыя, аснова-складанне і нулявая суфіксацыя.

Асноваскладанне і суфіксацыя. У тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі існуюць наступныя тыпы:

1) утварэнні з фармантам *-ства/-цтва*, якія абазначаюць дзейнасць, названую ў дзеяслоўнай аснове: *вальнадумства* (БЭ-96);

2) сацыяльныя ці філасофскія тэрміны з фармантам *-ств-а*, якія абазначаюць пэўныя з’явы: *многажонства*, *усеадзінства* (БЭ-96);

3) утварэнні з фармантам *-ж-э*, якія абазначаюць грамадскую з’яву: *адзінадзяржаўе*, *мнагаўладдзе* (РБС-70), *двухвер’е* (БПС-2011).

Марфалагічны спосаб з’яўляецца дас-таткова прадуктыўным ў тэрміналогіі філа-софіі і сацыялогіі. Асноўная роля ў межах гэтага спосабу належыць суфіксацыі і кам-пазіцыі.

Лексіка-семантычны спосаб (семан-тычная дэрывацыя). У межах гэтага споса-бу словы, якія ўжо існуюць у мове, набыва-юць новыя значэнні, але іх гукавы від зас-таецца ранейшым [3, с. 89]. Семантычная дэрывацыя ў тэрмінаўтварэнні мае некато-рыя асаблівасці ў параўнанні з літаратур-най мовай:

1) большая ступень прадуктыўнасці, чым у літаратурнай мове;

2) у тэрміналогіі семантычная дэры-вацыя ўяўляе спосаб прыстасавання агуль-наўжывальных адзінак, а не працяглы пра-цэс эвалюцыі значэння слова, як у літара-турнай мове;

3) у тэрмінаўтварэнні могуць пера-асэнсоўвацца словы з абстрактным зна-чэннем, у літаратурнай мове – з канкрэт-ным [4, с. 56].

Трэба заўважыць, што шырокі пласт слоў, тэматычна звязаных з грамадствам, чалавекам, прыродай, адносіцца адначасова як да агульнаўжывальнай лексікі, так і да тэрміналагічнай. Словы, што могуць адна-часова функцыянаваць у гэтых двух плас-тах, адрозніваюцца «аб’ёмам семантыкі, аб’ё-мам інфармацыі, тыпам значэння» [5, с. 23].

У сучасных даследаваннях вылуча-юцца наступныя віды семантычнага споса-бу тэрмінаўтварэння:

1) спецыялізацыя значэння агульналі-таратурнага слова;

2) семантычнае калькаванне;

3) метафарычны перанос;

4) метанімічны перанос (малапрадук-тыўны ў даследаванай тэрміналогіі).

Спецыялізацыя значэння адбываецца, калі «гатова намінацыйная адзінка набывае спецыяльнае тэрміналагічнае значэнне, хоць і суадносіцца з тым самым азначае-мым, з якім яна суадносіцца і ў шырокай агульнаўжывальнай сферы. Відавочна, што ў падобных словах азначальнае і азначаемае ў агульналітаратурнай і навуковай сферы супадаюць» [6, с. 75–76]. Такім чынам, та-кая адзінка існуе і ў літаратурнай мове, і ў навуковай сферы, называе і бытавое, і наву-ковае паняцці. Некаторыя даследчыкі раз-глядаюць спецыялізацыю як разнавіднасць метафарызацыі. У сацыялагічнай і філасоф-скай тэрміналогіі гэты від семантычнай дэ-рывацыі з’яўляецца найбольш прадуктыў-ным: *абавязак*, *багацце*, *барацьба*, *бач-насць*, *бедната*, *большасць*, *вайна*, *велічыня*, *верагоднасць*, *вечнасць*, *вёска*, *выбары*, *го-рад*, *дзейнасць*, *доказ*, *заказ*, *закон*, *зло*, *магчымасць*, *моладзь*, *прыгнёт*, *улада*, *уплыў* і г. д.

Параўнаем значэнні літаратурных слоў, зафіксаваныя ў тлумачальным слоўні-ку, і значэнні тэрмінаў, зафіксаваныя ў спе-цыяльным тэрміналагічным слоўніку. Так, слова *абавязак* мае значэнне ‘пэўнае кола дзеянняў, якія павінны абавязкова выкон-вацца тым, каму яны даручаны, або хто сам узяўся за іх выкананне’ ў Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы [7, с. 10], а згодна з тэрміналагічным слоў-нікам *абавязак* – гэта ‘катэгорыя этыкі, у якой выяўляецца маральная задача асобнага індывіда, групы асоб, класа, народа ў кан-крэтных сацыяльных умовах і сітуацыях, што становіцца для іх унутрана прымальнай нормай’ [8, с. 5]. Слова *верагоднасць* пада-ецца як утворанае ад *верагодны* ‘які не вы-клікае сумнення, надзейны’ [7, с. 110], а тэрмін *верагоднасць* – гэта ‘форма існаван-ня ісціны, якая абгрунтавана якім-небудзь спосабам (напрыклад, эксперыментам, ла-гічным доказам) для пазнаючага суб’екта’ [8, с. 16]. Слова *вечнасць* мае значэнне ‘пра-цяг часу без пачатку і канца; вельмі доўгі час’ [7, с. 111], а тэрмін *вечнасць* – ‘бяскон-цасць часу існавання матэрыяльнага свету,

абумоўленая нестваральнасцю і незнішчальнасцю матэрыі і яе атрыбутаў, матэрыяльным адзінствам свету» [8, с. 16]. У Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы слова *зло* мае некалькі значэнняў: 1. Усё шкоднае, благое. 2. Бяда, няшчасце, непрыемнасць. 3. Прыкрасць, злосць (разм.) [7, с. 243], а ў тэрміналагічным слоўніку *зло* мае дэфініцыю «паняцце, якое азначае маральна-адмоўнае ва ўчынках і матывах людзей, у з'явах сацыяльнай рэчаіснасці» [8, с. 27]. *Маладзь* тлумачыцца як «маладое пакаленне, маладыя людзі» [7, с. 349], а ў тэрміналагічным слоўніку тэрмін *маладзь* мае значэнне «сацыяльна-дэмаграфічная група, якая вылучаецца на падставе сукупнасці ўзроставых характарыстык (14–35 гадоў), асаблівасцей сацыяльнага становішча і пэўных сацыяльна-псіхалагічных уласцівасцей» [8, с. 43–44].

Можна зрабіць выснову, што тэрміналагічныя адзінкі абазначаюць спецыяльнае навуковае паняцце, якое дакладна акрэслена і суадносіцца з іншымі паняццямі філасофскай тэрмінасістэмы. Так, *верагоднасць* суадносіцца з паняццем *ісціна*, вечнасць – з паняццямі *матэрыя* і *час*; *абавязак* разумецца ў межах этыкі. Значэнне сацыялагічнага тэрміна *маладзь* уключае канкрэтныя характарыстыкі (узрост, сацыяльнае становішча, сацыяльна-псіхалагічныя ўласцівасці) і суадносіцца з іншымі паняццямі сацыялогіі грамадства. У сваю чаргу літаратурнае слова *маладзь* мае больш агульнае значэнне («маладое пакаленне, маладыя людзі»). Акрамя таго, тэрмінам уласціва адназначнасць, а для агульнаўжывальных адзінак тыповай з'явай з'яўляецца мнагазначнасць.

Семантычнае калькаванне – гэта тэрміналагізацыя агульнаўжывальных адзінак, якая адбылася паводле іншамоўных узораў. Значная колькасць семантычных калек у беларускай філасофска-сацыялагічнай тэрміналогіі пабудавана пад уплывам рускай лексікі: *адлюстраванне*, *азначэнне*, *быццё*, *годнасць*, *колькасць*, *надбудова*, *прастора*, *развіццё*, *рух*.

Метафарычны перанос абазначае пераход назвы аднаго прадмета на іншы на аснове падабенства іх прымет. У беларускай філасофскай тэрміналогіі метафарычны перанос з'яўляецца малапрадуктыўным.

Агульнаўжывальныя словы тэрміналагізуецца галоўным чынам у складзе са-

стаўных тэрмінаў, напрыклад, словы *наіўны*, *здаровы* ў тэрміналагічных словазлучэннях *наіўны рэалізм*, *здаровы сэнс*.

Марфалага-сінтаксічны спосаб. У тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі прадстаўлена толькі субстантывацыя. Сярод філасофска-сацыялагічных тэрмінаў, утвораных гэтым спосабам, можна выдзеліць:

1) утварэнні, якія абазначаюць філасофскія паняцці: *адзінкавае*, *адмоўнае*, *асаблівае*, *бесканечнае*, *бессвядомае*, *брыдкае*, *выпадковае*, *знешняе*, *ідэалізаванае*, *існае*, *існуючае*, *істотнае*, *канечнае*, *канкрэтна-непасрэднае*, *мінучае*, *неакрэсленае*, *непазнанае*, *непасрэднае*, *прыгожае*, *складанае*, *станоўчае*, *старое*, *узвышанае*, *усеагульнае* (РБС-70), *агіднае*, *адноснае*, *іншае*, *канечнае*, *унутранае*, *цэлае* (ТСФ-96), *аб'ектыўнае*, *агульнае*, *адзінкавае*, *верагоднае* (БЭ-96);

2) утварэнні, якія абазначаюць асоб: *беспрацоўныя*, *рабочы*, *служачыя* (БПС-2011).

Гэты спосаб валодае меншай прадуктыўнасцю ў межах даследаванай тэрміналогіі, чым вышэйапісаныя.

Лексіка-семантычная характарыстыка тэрмінаў філасофіі і сацыялогіі

Тэрмін з'яўляецца знакам і абазначае канкрэтнае або абстрактнае паняцце. Гэтае паняцце суадносіцца з шэрагам іншых спецыяльных паняццяў, якія складаюць пэўную тэарэтычную сістэму (канцэпцыю). Спецыяльныя паняцці не існуюць па-за сістэмай, ёсць толькі паняцці пэўнай сістэмы. Залежнасць тэрміна ад паняцця і сістэмы паняццяў і залежнасць тэрмінасістэмы ад тэарэтычнай канцэпцыі адыгрываюць важную ролю ў вызначэнні сутнасці тэрміна як знака і ў апісанні яго семантыкі.

Тэрміны, якія адносяцца да адной катэгорыі ў пэўнай сістэме паняццяў і ўтвораны адным спосабам, пры дапамозе адной і той жа словаўтваральнай мадэлі, маюць аднолькавыя лексіка-семантычныя ўласцівасці. Дамінуючую пазіцыю ў тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі займаюць назоўнікі, таму што гэта часціна мовы валодае шырокімі семантычнымі магчымасцямі.

Выяўлены наступныя лексіка-семантычныя групы ўласнабеларускіх тэрмінаў: назвы ўласцівасцей (уласцівасць – характэрная асаблівасць, рыса, прыкмета каго-ці чаго-небудзь: *адлюстраванне*, *агульназнач-*

насць, мнагастайнасць, неабарачальнасць, раздражняльнасць); назвы асноўных філасофскіх катэгорый (*адзінае, адзінкавае, адноснае, бесперапыннасць, быццё, бясконцасць, канечнае, колькасць, унутранае, якасць*); назвы працэсаў (*адчужэнне, апрадмечванне, зносіны, распрадмечванне*); назвы катэгорый дыялектыкі (*вынік, выпадковасць, магчымасць, станаўленне, усеагульнае*); назвы напрамкаў грамадскай думкі (*еўразійства, заходніцтва, народніцтва*); назвы метадаў пазнання (*вымярэнне, назіранне, саманазіранне, сузіранне*); назвы філасофскіх і рэлігійна-філасофскіх плыняў (*богастваральніцтва, богашукальніцтва*); назвы стану (становішча, у якім хто-ці што-небудзь знаходзіцца: *адчужальнасць, перапыннасць*); назвы лагічных працэсаў і прыёмаў (*абагульненне, азначэнне*); назвы формаў і спосабаў існавання матэрыі (*жыццё, прастора, рух*), назвы функцый (*кіраванне, тлумачэнне*); назвы адносін паміж народамі (*мір, вайна*), назвы супольнасцяў людзей (*народнасць, племя, род*), назвы тыпаў адносін (*падабенства, тоеснасць*), назвы тыпаў дзейнасці (*пазнанне, праца*), назвы тыпаў сувязі (*пераемнасць*), назвы ўзроўняў свядомасці (*развага, розум*), назвы якасцей (якасць – істотная ўласцівасць, якая адрознівае адзін прадмет ад другога: *працягласць*); назвы працэдур мыслення (*абгрунтаванне*), назвы тыпаў пазнання (*адкрыццё*); назвы вынікаў працэсу пазнання (*веды*) (значэнні філасофскіх тэрмінаў падаюцца паводле ТСФ-96).

Самымі вялікімі па колькасці з’яўляюцца групы тэрмінаў, якія абазначаюць назвы ўласцівасцей, асноўных філасофскіх катэгорый, катэгорый дыялектыкі, працэсаў, напрамкаў грамадскай думкі, метадаў пазнання. Унутры лексіка-семантычных груп можна вылучыць найбольш тыповую афіксацыю. Словаўтваральныя фарманты ў большасці выпадкаў выражаюць значэнні тэрмі-

наў той ці іншай класіфікацыі. Так, фармант *-асць* характэрны для ўтварэння тэрмінаў, якія называюць уласцівасці; фарманты *-энн-е, -нн-е* ўтвараюць тэрміны са значэннем працэсу; фармант *-ств-а/-цтва-а* часта выкарыстоўваецца пры ўтварэнні назваў напрамкаў грамадскай думкі і філасофскіх плыняў. Для ўтварэння назваў асноўных філасофскіх катэгорый характэрным з’яўляецца марфалага-сінтаксічны спосаб.

Заклучэнне

Такім чынам, з лексіка-граматычнага пункту гледжання ў тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі асноўнае месца належыць назовам па прычыне таго, што яны называюць паняцці, якія з’яўляюцца «вузламі» тэарэтычных ведаў. Уласнабеларускія тэрміны ўтвараюцца сінтаксічным, марфалагічным, лексіка-семантычным, марфалага-сінтаксічным спосабамі. Важнае месца займаюць тэрміны-словазлучэнні. Выяўлены асноўныя мадэлі, згодна з якімі ўтвараюцца комплексныя тэрміны (*прыметнік + назоўнік; назоўнік + назоўнік у родным склоне*). У межах марфалагічнага спосабу найбольш прадуктыўнымі выяўляюцца суфіксацыя і кампазіцыя. Спецыялізацыя значэння з’яўляецца найбольш пашыраным відам семантычнай дэрывацыі. У тэрміналогіі філасофіі і сацыялогіі прадстаўлена субстантывацыя. Тэрміны, утвораныя на ўласнамоўным матэрыяле, прадстаўлены рознымі лексіка-семантычнымі групамі. Найбольшай колькасцю вызначаюцца групы тэрмінаў, якія абазначаюць назвы ўласцівасцей, асноўных філасофскіх катэгорый, катэгорый дыялектыкі, працэсаў, напрамкаў грамадскай думкі, метадаў пазнання. Унутры лексіка-семантычных груп тэрмінаў вылучаецца найбольш тыповая афіксацыя, напрыклад, тэрміны, якія называюць уласцівасці, утвараюцца пры дапамозе фарманта *-асць*.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Дзятко, Д. В. Беларуская матэматычная тэрміналогія: станаўленне, структура, функцыянаванне : манаграфія / Д. В. Дзятко ; пад навук. рэд. канд. філал. навук П. А. Міхайлава. – Мінск : БДПУ, 2009. – 192 с.
2. Антанюк, Л. А. Беларуская навуковая тэрміналогія: фарміраванне, структура, упарадкаванне, канструяванне, функцыянаванне / Л. А. Антанюк. – Мінск : Навука і тэхніка, 1987. – 240 с.
3. Шакун, Л. М. Словаўтварэнне / Л. М. Шакун. – Мінск : Выш. шк., 1978. – 128 с.

4. Мінакова, Л. М. Беларуская навукова-тэхнічная тэрміналогія: фарміраванне, функцыянаванне, склад / Л. М. Мінакова, С. М. Аніськова, А. А. Станкевіч ; М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, ГДУ імя Ф. Скарыны. – Гомель : ГДУ, 2004. – 146 с.
5. Даниленко, В. П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с.
6. Лапкоўская, А. М. Сучасная беларуская батанічная тэрміналогія : манаграфія / А. М. Лапкоўская. – Гродна : ГрДУ, 2007. – 166 с.
7. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы : больш за 65 000 слоў / пад рэд. М. Р. Судніка [і інш.]. – 2-е выд. – Мінск : БелЭн, 1999. – 784 с.
8. Скікевіч, А. А. Тэрміналагічна-тлумачальны слоўнік па філасофіі : дапам. для выкладчыкаў, студ. і аспірантаў / А. А. Скікевіч, У. С. Шчур. – Мінск : Беларус. навука, 1996. – 96 с.

REFERENCES

1. Dziatko, D. V. Bielaruskaja matematychnaja terminalohija: stanauliennie, struktura, funkcyjanavannie : managrafija / D. V. Dziatko ; pad navuk. red. kand. filal. navuk P. A. Mikhajlava. – Minsk : BDPU, 2009. – 192 s.
2. Antaniuk, L. A. Bielaruskaja navukovaja terminalohija: farmiravannie, struktura, uparadkavannie, kanstrujavannie, funkcyjaniravannie / L. A. Antaniuk. – Minsk : Navuka i tekhnika, 1987. – 240 s.
3. Shakun, L. M. Slovautvarenne / L. M. Shakun. – Minsk : Vysh. shk., 1978. – 128 s.
4. Minakova, L. M. Bielaruskaja navukova-tekhnichnaja terminalohija: farmiravannie, funkcyjanavannie, sklad / L. M. Minakova, S. M. Anis'kova, A. A. Stankievich ; M-va adukacyi Resp. Belarus', GDU imia F. Skaryny. – Gomieli : GDU, 2004. – 146 s.
5. Danilenko, V. P. Russkaja terminologija. Opyt lingvistichieskogo opisaniya / V. P. Danilenko. – M. : Nauka, 1977. – 246 s.
6. Lapkouskaja, A. M. Suchasnaja bielaruskaja batanichnaja terminalohija : autaref. dys. ... kand. filal. navuk : 10.02.01 / A. M. Lapkouskaja ; BDU. – Minsk, 1999. – 20 s.
7. Tlumachal'ny slounik bielaruskaj litaraturnaj movy : bol'sh za 65 000 slou / pad red. M. R. Sudnika [i insh.]. – 2-je vyd. – Minsk : BelEn, 1999. – 784 s.
8. Skikievich, A. A. Terminalagichna-tlumachal'ny slounik pa filasofii : dapam. dlia vykladchikau, stud. i aspirantau / A. A. Skikievich, U. S. Shchur. – Minsk : Belarus. navuka, 1996. – 96 s.

Рукапіс паступіў у рэдакцыю 13.05.2022